

МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ ПОШУК

УДК 745.522.1/749

Христина **Приймак**

аспірантка Львівської національної академії мистецтв

Ткацтво і килимарство Сокальщини кінця XIX — початку XX ст.: розвиток в умовах етнокультурного порубіжжя та художні особливості

© Приймак Х., 2016

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.51658>

Анотація. Висвітлено художні особливості народного декоративно-ужиткового ткацтва Сокальщини другої половини XIX — початку XX ст. З'ясовано, у чому полягають традиції ткацтва цього локального осередку, чим вони були зумовлені; описано основні типи тканих виробів, характерних для Сокаля, висвітлено принципи їхньої композиції, орнаменту, колористики, а також зроблено спробу проаналізувати міру впливу на сокальське ткацтво складної політичної та економічної ситуації, а також культури сусідніх народів (зокрема, поляків), що компактно проживали з українським населенням на його території. З'ясовано причини неоднорідного розвитку декоративного мистецтва в міському та сільському середовищі.

Ключові слова: декоративне мистецтво, ткацтво, декор, орнамент, пряжа, традиції.

Постановка проблеми. Сьогодні важливе значення для мистецтвознавчої науки України має вивчення народного декоративного мистецтва порубіжних осередків і регіонів, що впродовж років несправедливо були обділені увагою. Таким етнографічним регіоном, який сусидить з територією Польщі, є Сокальщина.

Для прикордонних територій притаманні характерні особливості розвитку народного мистецтва загалом і його видів зокрема. Ткацтво цього локального осередку як вид декоративно-ужиткового мистецтва — тема малодосліджена та є актуальною насам-

перед тому, що вивчення особливостей його розвитку та локальних художніх проблем такого району як Сокальщина дозволило б з'ясувати закономірності розвитку та згасання етномистецьких традицій, причинно-наслідкові зв'язки й взаємовпливи, що виникали впродовж історії на територіях етнокультурного порубіжжя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан дослідженості народного мистецтва Сокальщини має цілком спорадичний характер. З усіх видів декоративно-ужиткового мистецтва ткацтво є чи не найменш дослідженим. У монографії І. Вашківки відтворено історію досліджуваних територій, висвітлено стан економіки, ремесел, цехового виробництва, подано стислий опис побуту сокальчан [1]. Важливим для нашої теми є альбом, що його впорядкувала О. Кульчицька 1964 р., у якому подано окремі зразки народної творчості Сокальського району (взірці крайок і килимів). Альбом містить короткі статті: «Одяг», «Вишивка», «Тканини», «Кераміка», «Писанки» [2]. Мистецтвознавець українського походження з Канади С. Чехович подала матеріал, що є дещо фрагментарним і в доволі суб'єктивній формі описує народне ткацтво Сокальщини в праці «Народне мистецтво Сокальщини» [3]. Редактор газети «Слово» Венедикт Площанський у статті «Культура і побут села Добрячин» здійснив детальний аналіз побутування селян і приділив значну увагу ткацькому ремеслу, зокрема, технологічному процесу та характеристиці виробів [4].

Мета статті — розглянути особливості розвитку та художні характеристики народного ткацтва Сокальщини другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., що виникло та сформувалось у складних умовах етнокультурного порубіжжя. Виявити визначальні чинники, що впливали на сокальське ткацтво протягом еволюційного процесу та причини змін і занепаду народного ткацтва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ткацтво завжди було однією з найважливіших складових матеріальної культури по всій етнічній території України. Воно існувало на українських землях ще з доісторичних часів і належить до найпоширеніших видів ремесла й народного мистецтва. Про давнє походження цього виду господарської діяльності свідчать віднайдені зразки архаїчного приладдя («прядки», «верстати», «кросна» та ін.), а також давня термінологія, що має багато спільного з термінологією найбільш близьких українцям сусідніх народів — поляків, сербів, хорватів, македонців, західних слов'ян.

Потреба людини в тканинах для виготовлення вбрання, оздоблення житла і господарських потреб зумовила масове виготовлення їх у домашніх умовах власноруч, допоки не з'явилася можливість придбання фабричних виробів. Ткацтво еволюціонувало одночасно з усім загальним прогресом матеріальної та духовної культури етносу, його соціально-економічним розвитком.

Сокаль стоїть на березі р. Західний Буг, на так званому «чорному шляху», по якому, залишаючи після себе руїни і згарища, набігали зі сходу орди кочівників [3, с. 64]. Протягом своєї історії Сокальщина, як і вся Західна Україна, зазнала великих руйнувань, а її населення — важкого соціального й національного гніту з боку сусідів.

Незважаючи на несприятливі умови, у Сокалі здавен розвивалися домашні й кустарні промисли. Значного поширення набули гончарство, ткацтво. Є підстави вважати, що вперше значного поширення ткацтво набуло на теренах України в період формування Київської князівської держави, згодом — у XIV – XVI та XVII — XVIII ст. Ткацький промисел посідав одне з найважливіших місць у економіці не лише Давньоруської держави. Ткани вироби були предметом постійного експорту й у наступні історичні періоди. Наприклад, зафіксовано факт, що впродовж кількох століть з Галичини тканини активно вивозили до Вроцлава та Гданська [5, с. 11]. На зовнішньому ринку мали попит українські коштовні одягові тканини, золотокані макати тощо. Іноземні купці називали їх «руськими тканинами».

До початку XX ст. ткацтво по всій території України було фактично найпоширенішим домашнім ремеслом, яке чи не на сто відсотків забезпечувало потреби в домашньому текстилі мешканців села і — значною мірою — міста.

Ще з моменту появи надлишку під час виробництва окреслилася тенденція до розшарування в ткацькому ремеслі на дві гілки. З одного боку, у Сокальському повіті значного розвитку й поширення набув домашній промисел, що орієнтувався на власні потреби населення. Люди безпосередньо в своїх господарствах займалися ткацтвом, виробництвом полотна, сукна, пошиттям кабатів, розкішно оздоблених кожухів. У селах полотно виготовляли майже винятково для домашнього вжитку й лише невелику його частину продавали на ярмарках чи на базарі. Однак В. Площанський зазначає, що існували цілі родини ткачів, що ви-

готовляли тканину на збут, торгували на ринках Кристинополя, Сокаля, Белза, Великих Мостів і навіть Львова. Інколи здавали її оптом євреям для майбутньої реалізації. Звичайно, це свідчило про високу якість товару [4, с. 7].

З іншого боку, від XVII – XVIII ст. починається мануфактурне виготовлення шовкових і золототканих матеріалів на галицьких землях, а саме – у Бродах, Львові, Олеську, Угневі, Сокалі, Холмі, Бучачі, Корці та багатьох інших містах Галичини, Волині, Поділля [6, с. 32]. Вже від 1585 р. у Сокалі діяв ткацький цех, а в XVII – XVIII ст. діяла суконна мануфактура. Тоді ж у місті виробляли різні шовкові тканини [1, с. 180]. Таке виробництво носило товарний характер, орієнтувалося на широкий ринок і смаки ймовірних покупців і замовників.

Цікаву тенденцію у ткацтві становляють «панські» килими, що виготовляли переважно на замовлення заможних клієнтів, які були здебільшого з польської шляхти. Тут присутній видимий вплив західноєвропейського гобелена з його міфологічними, символічними фігуративними композиціями. Вони займають центральне поле або й усю площу килима, який виконували місцеві майстри, про що свідчить наївний характер образів дам і кавалерів, грацій, лебедів і левів з роззявленими пащами.

Килими ж з геометричним орнаментом, що побутували переважно серед нижчих верств суспільства та сільського населення, виказують свою спорідненість у іконографії та стилістиці з іншими українськими землями [7, с. 31].

1897 року фабрикант Яворський заснував у Сокалі прядильно-ткацьку фабрику, яку за часів СРСР було названо артіллю «Прикордонник». Це підприємство проіснувало до 1960 р. і випускало пряжу, трикотаж, килими, шарфи та інші вироби [1, с. 182].

Ткацький верстат, що використовували на Сокальщині, був стандартної для усіх українських земель конструкції. Професор Ф. Вовк припускав, що відносно удосконалений ткацький станок прийшов на ці терени з Німеччини через Польщу [8, с. 68].

У сокальських селах ще донедавна користувалися верстатом вертикального типу, який вважається первісним ткацьким знаряддям, основна конструктивна частина якого — вертикально встановлена рама. Такі верстати подекуди збереглися й до наших днів. На них ткали пояси, ремені, рогожі, килими тощо.

Матеріалом для ткацтва з прадавніх часів були волокна льо-

ну, коноплі, а також вовна. Як згадує у своїй праці історик І. Вашків, місцевої сировини для ткацького промислу було вдосталь. Значні ділянки землі по селах засівали коноплями, льоном, тримали чимало овець, які давали високоякісні шкіру й руно. Про відносно високий рівень розвитку вівчарства свідчить той факт, що, за словами автора, без кожухів на Сокальщині не обходився майже ніхто. Їх не мали хіба дуже бідні люди [1, с. 181].

Для створення одягу та аксесуарів селяни використовували переважно сировину власного виробництва. Сукна ткали білого, чорного та сірого кольорів. Сукно, виготовлене з овечої вовни з домішками прядива, називали «сіряком»; полотно грубе, конопляне, з фрагментами скуйовдженого прядива отримало назву «портовина» [4, с. 8].

Для пошиття сорочок ткали полотно з конопляної чи лляної пряжі. Товстіша, цупкіша тканина використовувалася для повсякденного одягу, а для святкового вбрання полотно повинно обирали тонше, світліше (зазвичай лляне). Лляні полотна ткали двох видів: тонші та грубіші. Товсте, подвійно ткане полотно називали «кожушок», а тонше — «підкожушок».

Обов'язковою складовою частиною жіночого й чоловічого одягу були пояси. Жіночі вовняні пояси — «крайки», шириною в 5-6 см — виробляли на домашніх верстатиках; прикрашали їх смугастим орнаментом. Зразки цих виробів досить широко представлені в збірках Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. Слід відзначити їхній гармонійний та багатий колорит. Для підсилення ефектності аксесуару майстрині використовували контрастні пари кольорів (найчастіше червоний і зелений). Сплетені тороки крайок, як правило, закінчувалися китицями.

Чоловіки також носили пояси поверх верхнього одягу (опанчі, сукмани, кожуха). Пояси були однобарвні, виткані з червоної або синьої жички — грубої вовни, шириною до 20 см, і настільки довгі, що ними оперізувалися три-чотири рази довкола талії. В окремих місцевостях, як, наприклад, Кристинопіль (тепер — м. Червоноград) пояси фарбували в синій колір, а майстрів, які займалися цим виробництвом, називали «синярами». Виробництвом найкращих крайок славилися села Пархач, Прусинів, Боб'ятин, Глухів та інші. Звідси пояси розходилися далеко по околицях Побужжя.

Традиційним, важливим і доволі поширеним видом народно-

го ткацтва на Сокальщині було килимарство. Перша згадка про килими як усталений елемент народного побуту походить ще з 998 р. Килими широко використовували при князівських і шляхетських дворах, а також у найвіддаленіших населених пунктах. Вони слугували для утеплення і оздоблення житла, використовувалися в обрядах і ритуалах. Килими були обов'язковою частиною посагу, ними сплачували данину, виготовляли їх на продаж. Виробництвом килимів славилися і саме місто Сокаль, і навколишні села — Гатовичі, Городиловичі, Жабче, Стенятин, Бишів, Комарів та ін. [3, с. 65].

Сировиною для виготовлення килимів були вовна, льон і коноплі. Зазвичай килими були безворсові, з конопляною пряжею в основі та вовняним пітканням. На Сокальщині побутували і великі килими (рядна), і вузькі й довгі килимові доріжки. Також для декорування інтер'єрів хат ткали настінні килимці.

У альбомі «Квітуче народне мистецтво» [2] подано опис типового композиційного та колористичного вирішення сокальських безворсових килимів (ряден). Рядна оздоблювали смугастим орнаментом. Для українських декоративних тканин характерна підпорядкованість одному кольору. На Сокальщині таким кольором є чорний. Він заспокоює барвисту гаму тканини. На тлі, що здебільшого є чорним або синім, розташовували комплекси смуг у гарячому жовтому, червоному, синьому, зеленому та білому кольорах. Загалом гама була не надто широкою. У тексті зазначено, що існувала тенденція до віддалення смуг чи їхніх груп одна від одної порівняно з давнішими зразками. У композиціях важлива роль належала не тільки фрагментам з орнаментальною напругою, а й вільному тлу між ними. Подібно цезурам у музиці, за їх допомогою формується особливий ритм тканого виробу [7, с. 33]. Візерунки килимів утворені з фризовими композиціями, утвореними з широких і вузьких смужок, викладених у дрібні квадрати та прямокутники [3, с. 67].

Орнамент, що виконували технікою перебору, у 1960-х роках став значно різноманітнішим. Сама техніка човникового чи перебірного ткання геометризувала візерунок і забезпечувала структурну та стилістичну цілісність орнаментованого поля. Сокальські поперечносмугасті композиції є типовими для ткацтва українських земель, від II тис. до н.е. і до наших днів.

Дещо іншим є тлумачення поняття «рядна» у праці мисте-

цтвознавця С. Чехович. Авторка зазначила, що рядна «ряднини» виготовляли з конопляного полотна, оздоблювали тканими червоними смужками, а іноді вишивали коричневими або синіми нитками. Такими ряднами вкривали ліжка, вози, вживали їх і для прикриття від дощу.

У народному килимарстві Сокальщини, як і по всій Галичині, переважає геометричний орнамент. Тут яскраво відчутні східні впливи. Можливо, лінійно-геометричний орнамент прийшов з Балканського півострова через Європу. А можливо, смугастим орнаментом декорували тканину ще трипільці, адже в них було розвинуте ткання, і вони користувалися ткацьким верстатом, про що свідчать археологічні знахідки. Визначальною рисою килимів є їхній зважений композиційний (переважно симетричний) уклад і дуже згармонізований колорит. Багато орнаментальних мотивів споріднені з вишивковими та писанковими. Рослинні орнаменти східного походження часто інтерпретували українські килимарі в різних регіонах на свій лад. Це наслідок спостереження за навколишньою флорою, яка буйно розквітала в стилізованих формах на виробах. Серед геометричних форм переважно такі мотиви як «грабельки», ламана лінія, ромби, спіралі та зірки.

Надзвичайно вдалими за композицією та колоритом вважалися килими майстра Петра Мандюка із с. Сушно. П. Мандюк походив з династії ткачів, у композиціях на килимах застосовував усталені здавна декоративні прийоми. Ольга Коротко і Ганна Ройко із с. Комарів також продовжували давні ткацькі традиції. Килими їх роботи відзначаються високою майстерністю виконання [3, с. 67].

Смугастим орнаментом також прикрашали настільники та рушники. Загалом для західноукраїнських земель декоративні рушники в XIX ст. не були характерними, за винятком переважно православних Волині, Буковини та Закарпаття [7, с. 33]. Якщо для центру й сходу України рушники — споконвічна ozdoba хатнього декору, то в Галичині вони входять у широкий ужиток тільки «під кінець першої чверті XX ст. під впливом культурних зв'язків із східними областями України» [6, с. 82]. Однак, оскільки Сокальщина по суті є перехідною зоною між Галичиною та Волинню і має чимало спільного з волинськими землями в декоративно-ужитковому мистецтві, природно, що рушник тут з'явився значно раніше, ніж на інших галицьких територіях.

Від середини XIX ст. ткацьке виробництво почало занепадати. Ф. Вовк таку тенденцію вважав ознакою штучно викликаного занепаду української промисловості [8, с. 68]. Серед молоді все частіше входили в ужиток куплені тканини (цайги). З одного боку, це вказувало на певну заможність селян, а з іншого — витіснялися народні промисли, зокрема, ткацтво, фабричним виробництвом. Хоча, як наголошував В. Площанський, домоткане полотно все ще високо цінували.

На зміну природним барвникам, які давали в будь-якому поєднанні м'який гармонійний ефект, приходять різкі тони анілінових фарб, і це змушувало майстрів розв'язувати проблему колориту, щоб уникнути грубої строкатості [7, с. 37].

У XX ст. народні тканини майже повністю витісняються промисловими.

На заході України через історичні обставини народне ткацтво збереглося значно довше, ніж на решті території. Органічний розвиток було перервано переслідуваннями приватного виробництва більшовицькою владою, у процесі якого часто знищували хатні верстати, а в населення було відібрано можливість забезпечувати себе ткацькою сировиною. Ткацтво перестало бути загальним домашнім промислом чи не в кожній хаті.

З часом не лише в дрібних мануфактурах, а й у домашньому ткацтві, усе більше почала поширюватися фабрична пряжа, у народне ткацтво увійшли нові види текстильної сировини: бавовняна пряжа, натуральний шовк і металеві нитки (сухозліть) [6, с. 32]. Особливу популярність здобули нитки «ірис».

Саме з «ірису» в с. Лучиці майстриня Ірина Маковська виткала в 1960-х роках рядна для покриття ліжок, лав. Вироби декоровані смугастим орнаментом з чергуванням однотонних і декорованих мотивами винограду смуг різної ширини. Гло ряден темно-бордового кольору творить контрастну гармонію зі світло-зеленими смугами. У с. Лучиці також працював відомий ткач С.П. Слюсар. Його рядна теж смугасті, досить спокійні в кольорах [2, с. 10].

На Сокальщині тепер є група професійних майстрів художнього ткацтва, що дають хороші взірці різних тканин. Одними з найкращих сьогодні вважається сім'я Баштиків із с. Скоморохи. У своїх ряднах П.І. Баштик використовує широку, але напрочуд гармонійну кольорову гаму. За основу майстер бере геометризований ланцюжок, який по-різному повторюється в кожній окремій

орнаментальній композиції. Рядно, довжиною два метри, шириною — півтора, має шість різних за кольором і формою орнаментальних смуг, розташованих обабіч поздовжньої осі тканини.

Через фізичні якості тканини до нашого часу дійшло не так багато взірців давніх тканих виробів. Значна їх частина постраждала через активне використання чи нешанобливе ставлення. Дуже часто люди самі знищують цінні зразки, не розуміючи їхнього значення для збереження народної спадщини, вважаючи застарілими та недоречними для свого побуту. Тому поодинокі взірці, що залишилися в музейних фондах чи перебувають у приватній власності мають особливу цінність.

Висновки. У ткацтві Сокальщини, як і в інших видах декоративно-ужиткового мистецтва цього локального осередку, віддзеркалено конкретні історичні, економічні, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності та культурно-естетичні пріоритети сокальчан. У тканих виробках відображено генетичні етнокультурні взаємозв'язки з ткацтвом сусідніх народів. На динаміку розвитку мистецтва впливали конкретні історичні умови, а саме: неоднорідність соціальної структури суспільства в місті та селі, багатонаціональний склад населення, фактичне перебування в умовах окупації та принесений з Європи економічний поступ. Вказані чинники спричинили появу двох напрямків розвитку ткацтва на цій території: виготовлення виробів на збут, що відповідали би смакам імовірних покупців чи замовників і домашнє виробництво для власних потреб, що переважно було поширене в сільському середовищі, у якому й були збережені традиції народного ткацтва та килимарства. Очевидно, що саме в декоративному мистецтві села найорганічніше виявлялись етнічні риси. Зважаючи на характер стосунків між українцями та представниками інших національностей, слід констатувати, що взаємне проникнення національних традицій народного мистецтва було мінімальним, швидше слід говорити про зовнішній вплив європейського мистецтва, яке принесли польські переселенці, на творчість народних майстрів Сокальщини.

Перспективи дослідження. Пропоновану статтю слід розглядати як окрему складову комплексного дослідження декоративно-ужиткового мистецтва Сокальщини другої половини XIX – першої половини XX ст. у контексті загальної картини розвитку мистецтва західних областей України.

1. Вашків І. Сокаль і Прибужжя / Іван Вашків. — Львів : «Каменяр», 2000. — 260 с.
2. Квітуче народне мистецтво: [альбом] / [О. Кульчицька, С. Сидорович, І Гургула, С. Вальницька.]. — Львів : Каменяр, 1964. — 12 с.
3. Чехович С. В. Народне мистецтво Сокальщини / Софія Чехович // Надбужанщина. Іст.-мемуарний збірн. — Львів-Торонто : [б. в.], 2004. — С. 64-72.
4. Площанський В. Культура і побут села Добрячин / Венедикт Площанський // Слово. — 1864. — №72. — С. 7-8.
5. Никорак О. Українська народна тканина XIX — XX ст. : типологія, локалізація, художні особливості / Олена Никорак. — Львів: Афіша, 2004. — 584 с. — (Ч. I. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України).
6. Сидорович С. Художня тканина західних областей УРСР / Савина Сидорович ; [відп. ред. : Ю. Г. Гошко] ; АН Української РСР, Музей етнографії та художнього промислу. — К. : Наук. думка, 1979. — 155 с.
7. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К. : Ант, 2005. — 399 с.
8. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Федір Вовк. — К. : Мистецтво, 1995. — 335 с.

ANNOTATION

Khrystyna Pryymak. Sokal weaving and carpet II floor. XIX - beg. XX century: features of development and characteristics. Nowadays in Ukrainian history of art the question of applied and decorative art of the bordering territorial regions of our country which were under the invaders occupation are still not lightening enough. This article shows the character and specific of the development native art of weaving in local center Sokal'shchyna. Viewed how political, economic and demographic situations influenced on evolution of this type of folk art, elucidated the mechanisms of changes that happened with them during showing period. Outlined characteristics of shaping and decorating in the national carpet weaving of Sokal'shchyna. Showed the influence of settlers on the art of Sokal'shchyna's people, it's scale. The reasons of inhomogeneous decorative arts in urban and rural environments.

For the historic process at the border territorials are very characteristic the specific tragic dynamic because it was very co-existence with the other states and governments forms. With the changing of political questions also changing the society, it's changing in culture and in art.

Showing in this article theme is actual because investigation of characteristic specials in art and local art's questions of the Sokal'shchyna-region can shows the regularity of rising and going out in ethno-art's traditions, the chain of cause-consequence's and it's influence to each other through the history on the territory of ethno-art's border.

When in the middle of XVI century most of Ukrainian territories were under occupation by state of Poland, Ukrainian's were in un-equal position with the occupants which inhabited and distributed the land of Sokal'shchyna. Free cities like Sokal' the foreign rulers changed into the foreign enclave where the Ukrainian element forced out by the different methods, among them and administrative.

After losing many bases of state residents combined with another environment and rapidly dissolved in it assimilated. However, the peasantry, which was generally in opposition to outsiders, retained its autochthony.

In the XIX century. in the western Ukraine along with peasant creativity decorative coexisted guild, monastic, manufacturing craft art factory emerging industry.

On the different kinds of art all of the called factors were important and played it's role in a different ways. In cities usually artisans, being oriented to servicing solvent population, in order to overcome competition fit the tastes of customers and create products of a certain type (for example, "aristocratic carpets").

As mentioned, the situation in the village was substantially different. Peasant class consisted of mainly Ukrainian-natives. Therefore, in the decorative arts village most organically are identified ethnic features.

It should be noted that the Sokal folk art characteristic is the presence of historical and cultural layers and borrowing, dynamics and relationship and which defined his artistic identity.

Keywords: decorative art, weaving, decor, ornaments, yarn, traditions.

АННОТАЦИЯ

Христина Прымак. Ткачество и ковроделие Сокальщины второй половины XIX – начала XX в.: особенности развития и художественные особенности. Освещены художественные особенности народного декоративно-прикладного ткачества Сокальщины второй половины XIX – начала XX в. Выяснено, в чем заключаются традиции ткачества данного локального очага, чем они были обусловлены; описаны основные типы тканых изделий, характерных для Сокаля, освещены принципы их ком-

позиции, орнамента, колористики, а также сделана попытка дать оценку степени влияния на сокальское ткачество сложной политической и экономической ситуации, а также культуры соседствующих народов (в частности поляков), которые компактно проживали с украинский населением на его территории. Выяснены причины неоднородного развития декоративноискусства в городской и сельской среде.

Ключевые слова: декоративное искусство, ткачество, декор, орнамент, пряжа, традиции.